

דרכו הסיפורית של מ. ד. בראנדשטטר

ב"מרדכי קיזאוויטץ"*

מאת ד"ר משה פלאי

הופעת כמה מסיפוריו של סופר ההשכלה מ. ד. בראנדשטטר במהדורה חדשה תיתן בידי הקורא העברי את אחד הכלים ההכרחיים להכרת סיפורתו וסופריו: את הטקסט גופו. אומנם טקסט חלקי הוא זה, ומשום כך יקשה על הקורא לעמוד על כלל יצירתו של בראנדשטטר, ואף-על-פי-כן יש בכך משום פתיחת פתח.

ראוי הוא בראנדשטטר שיענינו ביצירותיו עיון-של-קירבה, לצורך מאמר זה, נתייחס לסיפורו, מרדכי קיזאוויטץ, שהופיע לראשונה בכרך א' של השחר, נדפס בשתי המהדורות של כל סופרי מ. ד. ב. ונכלל גם בקובץ הסיפורים שהתדיר בן עמי פיינגולד. מצויים בסיפור זה תווי-יצירה המיוחדים גם את סיפוריו האחרים של בראנדשטטר ואת דרך כתיבתו בתקופת השתתפותו בהשחר. סיפור המעשה בר' שרגא הריף, רב העיר גזבא (האמורה להיות בגאליצ'יה), שתלמידו העילוי מרדכי קיזאוויטץ החל מעיין בסיפורת «אסורה», ונמצא יוצא ל"תרבות זרה". נפשו אינה מוצאת חפץ בלימודי ר' שרגא, ואף לא בבתו, פעסעלע, שנועדה בעבורה לעומת-זאת הוא נושא עיניו לאחתה הצעירה והיפה אסתר, והשניים מגלים אהבתם זה לזה. מרדכי יוצא לארץ אשכנז לקנות תורה וחוכמה, ובתום חוק לימודיו הוא מוכתר בכתר הרבנות והפילוסופיה, ומוזמן לשמש מטיף ורב בעיר ב... [ברסלוב], באשכנז. בעורמת-משכיל מתגבר מרדכי על המיכשול הניצב בדרך אהבתו ור' שרגא נאות לתת את יד בתו אסתר למרדכי. כחלוף שבעת ימי השימחה עוזב הרב מרדכי, הנקרא כבר דוקטור מארקוס קיזאוויטץ, עם אשתו למקום כהונתו באשכנז.

סיפור אהבתו של מרדכי לאסתר, המיכשולים, וההתגברות עליהם לכדי סוף ממותק — כל אלה משמשים רקע סיפורי המסווה את יסוד הסיפור, שהוא במהותו יסוד אידיאי. יסוד השכלתי מובהק זה משווה לסיפור את משמעותו ואת ערכיותו החורגות מגדר בדיחות-ההצעת — אותו הומור קליל המיוחס בדרך כלל לכתיבתו של בראנדשטטר.

עימותים אינם נראים לעין בסיפור. המהמורה היחידה בדרך למימוש אושרם של מרדכי ואסתר נעלמת על-ידי הטכניקה «הסיפרותית» הידועה לנו מקבורת חמור של סמולנסקי, דהיינו, הידרשות להמצאת דמות-רפאים המת-גלית בחלום, היא אשר מונעת את הנישואין הבלתי-רצויים, ומאפשרת — לנועשה מאלצת — את נישואי האהבה של מרדכי ואסתר.

גם במקום שהיינו מצפים לקונפליקט, בין שרגא אבי הבנות, המייצג את עולמ-המסורת המיושן, לבין מרדכי, תלמידו שאינו ממשיך דרכו, המייצג את היהדות הנאורה — אין לפנינו כל עימות. ר' שרגא מתחבט מעט, אך אינו מתנגש עם מרדכי. נראה, כאילו ביקש המספר מלכתחילה לבטל כל אפשרות של התמודדות היצוגית בין השניים, שכן מלכתחילה מעוצב מרדכי כמי שידו על העליונה בלא כל מאבק חיצון. אך כל זה — על פני השטח. מתחת מעטה הסוף החיצון, החותם את פרשת הנישואין של מרדכי, טמן המספר את עיקרו של הסיפור. עניינו קונפליקט יסודי שבין ר' שרגא ומרדכי — התנגשות בין שתי השקפות-עולם שונות.

תחילתו של סיפור — וסופו — מבטאים באופן סובטילי, ובמסווה של הומור תמים — שהולך שולל, להצטי, את המבקרים למיניהם — את הקונפליקט הנוכח. כדרכו של בראנדשטטר בסיפור, הריהו מציג לפני הקוראים את שתי הדמויות העיקריות, ר' שרגא ומרדכי. שיטתו בעיצוב הדמויות היא על דרך ההקבלה המנגדת, ואולם, כאמור, העימות אינו נראה על-פני השטח, ואין לו כל ביטוי רציני בעלילת הסיפור היצוגית.

»מי בכם קוראים אהובים שמע את שם ר' שרגא חריף מעודו? מי בכם

שמע דבר מהכמתו וחרפותו הגדולה? אין גם אחד?! (עמ' 3, במהד' תר"ע; עמ' 45 במהד' דורות). על אף חוכמתו וחרפותו איש אינו מכירו. אומנם "כל באי שער העיר נובא ויגידו, כי הרב ר' שרגא מפואר בכל קצוי תבל" (שם), ואולם נרמז מכותו של המספר הכליידע, כי ר' שרגא אינו ידוע כולל; קביעתו בראש הסיפור "אין גם אחד?! מבטלת על-אתר את דעתם של אנשי העיר — בכל קצוי תבל" — כגוזמה.

לעומת-זאת גם מרדכי היה "לרב ומו"צ [מורה צדק] בעיר ואם בישראל" (עמ' 24 במהד' תר"ע; עמ' 66 במהד' דורות). גם נובא נתכנתה בראש הסיפור "עיר ואם בישראל", כמינהוג זהה שנועד ליצירת הניגוד שבין השניים. ואולם המספר חוזר ומדגיש, כי שמו של ר' מרדכי הולך לפניו: "ויעש לו שם בין חכמי ארץ אשכנז" (22; 65); וכן: "אז הכירו כלם וידעו כי באמנה רב הוא, רב גדול מאוד, רב אשר לא היה כמוהו מיום היה ישראל לגוי, חכם מכל אדם על פני תבל ואולי גם מר' שרגא חותנו!" (23; 65). הגוזמה היתירה לגבי ר' מרדכי נאמרת בלשונם של אנשי המקום.

המספר מוסיף ומעצב את שתי הדמויות על דרך ההנגדה: הרב שרגא מחדש בתוספות קשות, הכל העולם לא הבינו ובחידות המהרש"א, אילו ר' מרדכי פתים מאמרים הרבה — דרך משכילית ומחודשת — אשר הוציאו לו מוניטין. ובתואר חידושיו של ר' שרגא נוקט המספר טון המוריסטי. בעוד שנימת הדברים האמורים בר' מרדכי הריהי רצינית ועניינית. המספר מגזים במתכוון בקילוס חוכמתו של ר' שרגא תוך רמיזה לביטולה מיניה-רוביה; הוא "חכם בכל שבע החכמות" (מישפט הנחזר בהמשך בהוראה אירונית ברורה) מבלי שילמד ב"אניווערזיטעט" ("חלילה"), שכן שאב את כל ידיעותיו במדעים חילודיים מן התלמוד ומן הפוסקים. בצירו הסאטירי נדרש המספר לשיטת הפירוט והגיבוב: "בהם למד חכמת הטבע, חכמת הבנין, חכמת הנגון וכו' וכו'" (3; 46-45). נושא-המיתכס, איש התיקשורת עם העולם הגדול, הוא הקובע את מידת חוכמתו: "רב סכל!" (15; 57).

הנימה משתנית לחלוטין בתואר לימודיו של ר' מרדכי: "שקד על דלתות התורה ואמונת ישראל בבית מדרש הרבנים העומד תחת פקודת החכם הגדול דאקטר זכריה פראנקעל, ושמה כלה גם את לימודיו בבתי ספר החכמות אשר להמשל" והוכתר "בכתר הרבנות והפילוסופיא" (21; 64). המספר נדרש למינוח חיובי ("שקד", "דלתות החכמה"), לתארים המלווים את שמו, ואף ניתלה באילן גדול: ר' זכריה פרנקל, אישיות בלתי-בידיונית, שהשימוש בשמה מוסיף אמינות לדמותו החיובית של ר' מרדכי.

גם בדרשותיהן השונות מאופיינות שתי הדמויות. דרשותיו של ר' שרגא ניתנות כדוגמה לתורתו ולמישנתו ולחוכמתו בכללה. בשבת הגדול דרש על ענין פתח פתוח או טיפת חלב שנפלה על חתיכת הבשר, ובשבת השבוה דרש בדיני שומרים או בנומנות בית הפרס; בני עירו עדיין זוכרים בחרדה את דרשתו בסוגיא מילה בצרעת (4; 46). כל אלה הריהם נושאים שוליים שהדגשם המוגזם יוצר איזוארמוניה אי-פרופורציה. עיוות מדרים — המשרתים את מגמותיו הסאטיריות של המספר, ולעומת-זאת: "הדרשה הנפלאה אשר דרש [ר' מרדכי] בבית הכנסת" (23; 65).

תפקיד נכבד באיפיון הדמויות ייחד המספר לשתי הערים. עירו של ר' שרגא קרויה נובא שבחילופי אותיות היהי זנבא-זנב, או נבוה, נובא (או, לפי נוסח אחר: כיזבא) היא מידת האגרוף כשהאגודל זקוף (ראה מנחות, סיט. ב') — סמל לפילפוליה-הסרק שרב העיר מתגורר בהם. ואילו כמקום מגוריו של גיבור המשכיל בהר המספר בעיר ברטלוי, עיר של ממש, עיר גדולה וידועה, שמיקומה באשכנז מוסיף לערכה, ושאינה בידיינית כעירו של ר' שרגא. כעיר נובא כן רסה. בהטעייה סאטירית-אירונית נמסר לקורא כי היא "מפוארה", ואולם התייעוד המפורט מפרץ תואר זה מכול-יכול: העיר בנויה "הרחק מאד ממסתל הברזל, המסלה אשר בה תעבור ההשכלה מעיר לעיר". אמצעי התיקשורת והאחרים אף הם טרם הגיעו לעיר שכוחה-ציוויליזאציה זו: "עמודי הטעלגראף וקויהם לא יראו בכל גבולה" וכן נעדרים "אופני מרכבות הקיטור". במקומם מצויים בה — בהקבלה — סימני הקרתנות (במקרה הנידון; היהודית): "קוי העירוב מתוחים בכל חוצותיה" "קול מקבת השמש ישמע בכל ערב ובכל בקר על פתחי יושביה כמשפט" (3; 45).

עירו המקום מגוריו החדשים של ר' מרדכי שונים לחלוטין. מגוריו „ברחוב האדונים אשר בעיר ב...“ [ברסלוי]. הוא נוסע ב„עגלת צב רחומה לשני סוסים שחורים“. ביתו „יפה גדול ורחב ידים העומד בקצה הרחוב“ (20-21; 63). בית המגורים מאפיין את שוכניו בסיפורי ההשכלה.

הניגוד שבין ר' שרגא ור' מרדכי מאופיין גם כן בשמותיהם. שמו של ר' שרגא חריף נמסר על דרך האירוניה, שהרי במעשיו הוא רחוק מלסמל את האור ואת הנאורות (שרגא = נר), ואילו חריפותו מודגמת בדרשותיו סרות-הטעם שהוזכרו לעיל. מה שאין כן ר' מרדכי: שמו, שיש בו ירמון למרדכי הצדיק, הוא סמל משכילי-חיובי מובהק (וראה מאמרו של ח. שמרוק, „השם המשמעותי מרדכי-מארקוס...“ תרביץ, כ"ט [תש"ך], עמ' 76 ואילך; וכן דמותו של המשכיל מרדכי גאָלד במגלה סמירן ליוסף פרל). מרדכי, בנוסף על כך, הוא גם שמו של המחבר עצמו.

התמשכותו של ר' מרדכי מכוחה של היהדות גופה באה לו, ולא משוץ לה: השפעת נורה נבוכים, שכה הרבה לפעול את פעולתו על המשכילים (ראה), למשל את האוטוביוגרפיות של שלמה מיימון ושל ליליינבלום, חטאת נעורים). המספר מייחס להשגחה העליונה את מסירת נורה נבוכים לידי ר' מרדכי. יתירה-על-כן, כל הריאליה הסיפורית תלויה העומדת בסיפרו זה של הרמב"ם, כי „לולא מצא מרדכי את הספר, מורה נבוכים“ [...] כי עתה לא העשרתי אנכי את הליטעראטור העברית בספורי זה [...] אבל מרדכי מצא את הספר מורה נבוכים“ ואנכי הנני נאליץ לטוות עתה את חוט ספורי הלאה (7; 49). באופן סובטילי עושה המספר את ההשגחה העליונה כמעין שותף-סמוי לרעצמו בעיצוב דמותו של ר' מרדכי כמשכיל.

סופו של הסיפור ממחיש באמצעות העלילה את הקרע שבין שתי הדמויות. מרדכי עצמו אינו מעוצב כלל כמי שיוצא בגלוי ובאופן בוטה כנגד ר' שרגא. זיקתו לר' שרגא ולמורשתו הבסיסית אינה מעטה: ממנו קיבל את ראשית תורתו. הוא קשור עימו בקישורי-משפחה; ר' שרגא אומנם ביקש ליתן לו את בתו המכוערת פסעלע (= הפסולה?), שמראה דוחה, אולם ר' מרדכי ביכר לבחור את הטוב והיפה שבמישפחתו (= מורשתו) של ר' שרגא. הנישואים הם נישואי-אהבה — אחד המוטיבים החשובים בסיפור ההשכלה. אך, כאמור, כל פועלו ומהותו של ר' מרדכי מתנגדים לר' שרגא ולעולמו תכלית ניגוד. ר' מרדכי, הקרוי בסופו של הסיפור „דאקטור מארקוס“ עובר מיטאמורפוזה כפולה: באישר יותו ובמקומו. הוא עוזב את גאליציה, את מקום פעולתו של ר' שרגא, ועובר לאשכנז לשמש בהנהגה רוחנית-דתית (24; 66). דוקטור מארקוס מייצג את המיפנה בכיוון יהדות חדשה, שורשיה אומנם ביהדות המסורתית, אך ברוח היהדות האשכנזית המתקדמת.

דעתו של בראנדשטטר אינה נוחה מצעדו זה של גיבורו המשכיל. שינוי שמו ל„מארקוס“ — שאינו מצוי בכותרת הסיפור — אל-בוכן ירמון לעמדתו זו, אך, כדרכו, מלמדנו בראנדשטטר על כך בסיפור אחר, צורך היהודים בעיר גריליב'. גיבור הסיפור מבקר בחריפות את המשכילים שקנו חוכמה ונחמו את עמם בלא להשפיע עליו מהשכלתם: „אך זאת היא חטאת עמך ואסונם בארצות אלה, כי יפקח איש את עיניו ויריח מרחוק רוח חכמה ותבונה ורוח חופש ודרור והיתה ראשית מעשהו לעזוב את ארצו וללכת לאחת הארצות הנאורות באהבתו לנפשו, ואת בני ארצו ועמו יעזוב בחשך ואפלה“. גיבורי מאפו וסמור לנסקינ עזבו מקומם ועברו לאנגליה, הוא אומר. וכן גם גיבורי-ההשכלה פרי עטו של בראנדשטטר: „מרדכי קיזאוויץ היה לרב בעיר ברעסלוי, תבן הכניס לעפריים עיר שכלה תבן, ולנובא עיר מולדתו לא הועיל נאומה“ (103; 149). ההומור של בראנדשטטר הוא אמצעי ביטוי, אך בשום פנים אינו מטרה לעצמו, כפי שקיימו וקיבלו עליהם המבקרים. מתחתיו מסתתרת הסאטירה, שאומנם אינה מנאצת ומחרפת, ואף-על-פי-כן הריהי צולפת בלעגה. יש בה משום מתיחת ביקורת על הנהגתה של היהדות המסורתית הישנה, שלא זו בלבד שאינה צועדת עם הזמן, אלא הריהי בטלנית ואין בה חוכמה. עם זאת, המספר, המצודד עם ר' מרדכי המשכיל, אינו רואהו כאילו היה כולו זכאי, ואף הוא מקבל את מנת הביקורת הראויה לו.